

Osmanlı Bursa'sında Ermeni Kökçü Esnafı Hirfet Vakfı

Miyase Koyuncu Kaya*
Samettin Başol**

Öz

18. yüzyıl sonlarında Ermeni kökciyan esnafı, Bursa'da loncalarının çeşitli giderlerini karşılamak amacıyla bir hirfet vakfı kurmuştur. Esnafın ittifakla önce 1000, sonra 1500 kuruş sermaye ile kurduğu bir çeşit para vakfı olan hirfet vakfı, yaklaşık altmış yıl boyunca yıllık %12,5 kâr elde edecek şekilde taliplerine kredi vermiştir. Evkâf-ı nasârâ-yı kökciyân-ı Ermeniyân berâ-yı mühimmât-ı hirfet-i kökciyan der Brusa başlığı altında kurulan söz konusu vakfın, 1760-1824 tarihleri arasında Bursa Şer'iyye Sicilleri'nde yer alan vakıf muhasebe kayıtları, araştırmanın birincil kaynağıdır. Çalışmada, Bursa'da mukim Ermeni kökçü esnafı örneğinde Osmanlı tebaası bir Ermeni olmak, bir gayrimüslim olarak vakıf kurmak ve vakıftan istifade etmek, Bursa'da ikamet etmek, boyacılık mesleğinin bir kolu olan kökçülük mesleğiyle iştigal etmek gibi konular, hukukî, sosyal ve iktisadî yönleriyle ele alınmıştır. Ayrıca söz konusu hirfet vakfının amacı, borç alanların süreç içindeki değişim ya da devamlılığı sorgulanırken yakınlık, ortak değerler ve gruba aidiyet mefhumlarının, Ermeni esnafının kurduğu vakıflardan borç almanın ve bu vakıfları yaşatmanın sebebi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yaklaşık altmış yıllık serencamını takip edebildiğimiz Bursa'da Ermeni kökçü esnafının kurduğu hirfet vakfı gibi küçük bir örnek dahi vakfetme eyleminin toplum yararı ve iktisadi ihtiyaç boyutunun zaman zaman dinî/hayrî boyutundan daha belirgin karşımıza çıkabileceğinin gösteresidir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Ermeniler, esnaf, Bursa, para vakfı, hirfet vakfı, kökboya

Artisans' Waqf of Armenian Madder Producers in Ottoman Bursa

Abstract

In the late 18th century Armenian madder producers established an artisans' waqf for the needs of their guild in Bursa. Their artisans' waqf founded by the consent of all guild members at first with 1000 and then 1500 gurush capital provided credit for whoever wished, aiming a profit rate of 12.5 % for a period of sixty years. In Bursa Sharia Court, the accounting records of the waqf established under the title of "The artisans' waqf of Armenian Christian madder producers for the needs of guild of madder producers in Bursa" for a period between the years 1760 and 1824 are the primary sources of this research. By giving the example of an artisans' guild of Armenian madder producers of Bursa, the study examines legal, social and economic aspects of such subjects as being an Armenian in Ottoman state, the rights of an Armenian to establish a waqf as a non Muslim subject, being resident of Bursa, working as member of madder producers' guild related with one of the popular jobs of that time which is dyeing. Besides, by questioning the purpose of the above mentioned guild, the identities of debtors and perpetuity and change in waqf functions, we reached a conclusion that such concepts like common values, affinity, belonging to a group were the reasons for the debtors to choose their credit sources. Thus, these personal and social ties gave an opportunity for concerned waqfs to last for a long time. Following about sixty year's adventure of "The artisans' waqf of Armenian Christian madder producers" as a minor sample, we conclude that social and economic aspects of establishing a waqf could be more evident than its religious/ benefactor ones.

Key Words: Ottoman state, Armenians, artisans, Bursa, cash waqfs, artisan waqfs, madder

* Yrd. Doç. Dr., Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü; miyasekoyuncukaya@gmail.com

** Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü; samettinbasol@gmail.com

Giriş

Kökçü¹ Bedros veledi Asani, 18. yüzyılda Bursa'da Hacı Baba Mahallesi'nde yaşamış, kökçülük mesleği ile geçimini sağlayan Osmanlı tebaası bir Ermenidir. Bedros'un 40 kuruş borç aldığı Ermeni kökciyân loncasının hirfet vakfı 1000 kuruş sermaye ile ilgili lonca mensuplarının ortak kararıyla kurulmuştur. Bedros'un yanı sıra Çeşmeci oğlu Karabet, Kökci Ovannis, Basmacı Bedros gibi 4'ü kökci, 2'si basmacı, biri çeşmeci toplam 14 kişi vakıftan yıllık %12,5 murabaha karşılığında kredi almıştır. Yıllık nemadan elde edilecek 125 kuruşun 6 kuruşu Eci Bedros'un mütevellî ücretine, 90'ar akçesi çeşitli masraflar ve muhasebe harcına, 117,5 kuruşu da Ermeni kökciyân loncasının giderlerine ayrılmıştır (BŞS, B 177:71a, 1173/ 1760).

Kökçü Bedros örneğinde Osmanlı dönemi Bursa'da Ermeni kökciyân loncasının hirfet vakfına dair bugün elimizdeki bilgileri, vakıf muhasebe defterlerindeki² kayıtlara borçluyuz. Çalışmamız

zın ana kaynağı da, Osmanlı Bursa'sında 1760-1824 tarihleri arasında söz konusu defterlere yansıyan Ermeni kökciyân esnafının kurduğu hirfet vakıflarına dair kayıtlardır. Bu çalışmada muhasebe kayıtlarındaki veriler merkeze alınarak Osmanlı tebaası Ermeni olmak, bir gayrimüslim olarak vakıf kurmak ve vakıftan istifade etmek, Bursa'da ikamet etmek, boyacılık mesleğinin bir kolu olan kökçülük mesleğiyle iştigal etmek gibi konular hukuki, sosyal ve iktisadi yönleriyle ele alınmıştır. 18. yüzyıl sonlarında Bursa'da kökçülük mesleğini icra eden Ermenilerin, loncaları adına kurdukları ve Bursa Şer'iyye Sicilleri'nde on ayrı muhasebe kaydından yaklaşık 61 yıl boyunca takip edebildiğimiz hirfet vakfı, belgelerdeki tam ifadesiyle "evkâf-ı nasârâ-yı kökciyân-ı Ermeniyân berây-ı mühimmât-ı hirfet-i kökciyân der-Bursa"dır.³ Çalışma, mikro ölçekli bir alanın öznelere olarak ele alınan 18. yüzyıl sonu 19. yüzyıl başlarında Bursa'da mukim Ermeni kökciyân esnafının kimliğini makro planda anlamaya çalışıp, Osmanlı toplumunda hirfet vakıflarının üstlendiği sosyal ve iktisadi rolü vurgulamayı amaçlamaktadır.

Osmanlı Tebaası Bir Ermeni Olmak...

Kökci Bedros veledi Asani, Osmanlı tebaası bir Ermenidir. Hukukî anlamda Ermeniler, zimmî statüsündedir.⁵ İslam hukukuna bağlı olarak

1 Arşiv vesikalarında "kökci" şeklinde geçmektedir. Ancak biz, belgelerden doğrudan aktarımlar dışında günümüz Türkçesine uygun olarak kökçü ifadesini tercih ettik.

2 Vakıf muhasebe defterleri, vakıfların malî, iktisadî ve sosyal cepheleleri hakkında bilgi veren hacimli sayıda belge ve defter koleksiyonlarından. Bursa Şer'iyye Sicilleri arasında değişik yılları ve dönemleri kapsayan toplam yetmiş adet vakıf muhasebe defteri tespit edilmiştir. Bu defterler, yalnız bir vakıf kurumunun değil şehir merkezi ile yakın çevresinde kurulu birçok vakfın yıllık muhasebe kaydını içermektedir. Vakıf muhasebe defterlerinden en eskisi H. 949-982 / M. 1542-1574, en yenisi ise H. 1295-1309 / M. 1878-1892 tarihli. Belirtilen dönem arasında 16, 17, 18 ve 19. yüzyıllara ait defterler bulunmaktadır. Bursa mahkeme sicilleri arasında 16. yüzyıla ait 11, 17. yüzyıla ait 3, 18. yüzyıla ait 33 ve 19. yüzyıla ait 23 vakıf muhasebe defteri tespit edilmiştir. Bu sayılara göre toplam 70 muhasebe defterinden % 33'ü on altıncı yüzyıla, % 4'ü on yedinci yüzyıla, % 47'si on sekizinci yüzyıla, % 16'sı da on dokuzuncu yüzyıla aittir. Söz konusu verilere bakıldığında vakıf muhasebe defterlerinin sayıca çoğunluğunun -yaklaşık yarısının- 18. yüzyılda oluşturulduğu açıkça görülmektedir. Her bir vakıf muhasebe defteri, değişik sayıdaki vakfın muhasebesini içermektedir. Bazen defterlerdeki muhasebe kayıtlarının sayısı altı yüzü aşmaktadır. Bu kayıtlara bakılırsa şehir ve çevresindeki vakıfların çoğunun muhasebe bilâncoları ilgili defterlere işlenmiştir. Tespit edilen 70 deftere toplam 25.818 adet vakıf muhasebesi kaydı yapılmıştır. Bir vakıf, varlığını devam ettirdiği sürece, değişik tarihli muhasebe defterlerinde adı ve kaydı tekrar tekrar yazılmıştır. Bursa sicilleri arasında yer alan vakıf muhasebe defterlerinin tanıtımı için bkz. Başol (2014); Vakıf Muhasebe Defterlerini tanıtan ve tarihçilik açı-

ından nasıl kullanılabileceğine ilişkin örnekler sunan çalışmalar için bkz. Eken (2000), Açıknel (2014).

3 Bu kayıtlar yıl sırasına göre; Bursa Şer'iyye Sicilleri (BŞS), B 177: 71a, 1173/ 1760; B 199: 55b, 1181/1768; B 201: 85a, 1185/1772; B 202: 8a, 1187/1774; B 208: 30b, 1189/1776; B 217: 41a, 1192/ 1779; B 218: 10b, 1192/1779; B 249: 29a, 1206/1792; B 126: 165-70b, 1228/1813; B 305: 8a, 1236/1821. Bursa Şer'iyye Sicilleri'ne dair bkz. Hızlı (2003: 369-376).

4 Gayrimüslim halkın yaşadığı şehirlerin Müslümanlar tarafından fethedilmeye başlanmasıyla birlikte buralarda yaşayan ahalî ile İslam devleti arasında ilişki de yeni bir boyut kazandı. İnanca dayalı ayırımın yanında İslam devletiyle olan ilişkileri bağlamında da gayrimüslimler farklı adlarla anılmaya başlandı. İslam devleti ile herhangi bir anlaşma içinde olmayan gayrimüslim bir devletin vatandaşlarına harbi, İslam devleti ile geçici bir süre anlaşma yapmış olan devletin vatandaşlarına muâhid, geçici bir süre İslam devleti sınırları içinde kalmasına izin verilmiş gayrimüslimler müste'men ve İslam devletinin tebaası olanlara da zimmî denilmektedir (Özel, 1996: 418-427).

5 İslam-Osmanlı Hukukunda zimmîleri konu alan çalışmaların değerlendirmesi için bkz. Kenanoğlu (2005: 553-574).

hukukî konumları zimmet (Cahen, 1963: 227) kurumu çerçevesinde belirlenmiştir. İslâm hukukuna göre halkı Müslüman olmayan bir şehir fethedilince şehrin sakinleriyle “zimmet akdi” denilen bir anlaşma yapılır. Bu anlaşmayı kabul eden gayrimüslimlere zimmî denir. Bu anlaşmayla hakları garanti altına alınmış olan zimmî statüsündeki gayrimüslimler İslam hukukuna göre bazı siyasi haklar dışında bütün medeni ve amme haklarında Müslümanlarla eşittirler birçok konuda Müslümanlarla eşit hale gelir ve Müslümanlar gibi bütün hususi haklardan faydalanırlar (Özel, 1991: 315).⁶ İslâm devleti, ödedikleri cizye karşılığında zimmîlerin hayatını her türlü tehlikeye karşı korumayı, onların öldürülmemesini, sürülmemesini ve esir alınmamasını garanti etmiştir (Fayda, 2013: 430). Kadınlar, çocuklar, yaşlılar, çalışamayacak durumda olan hasta ve cizye ödeyemeyecek durumda olan fakirlerden cizye alınmaz. Zimmîler ödedikleri cizye mukabilinde askerlikten muaftırlar (Karataş, 2009: 25). Her türlü can ve mal emniyetleri tebaası olduğu devletin güvencesi altında olan zimmîler, evlenme, boşanma, miras, vasiyet gibi aile hukukuyla ilgili meselelerde kendi hukuklarına tabidirler.⁷ Özel hukukla ilgili davaların çözüm mercii cemaat mahkemeleridir, hukukî kuralları uygulamak ise Osmanlı yetkililerinin görevidir. Zimmîlerle Müslümanlar arasındaki davalarda da başvuru makamı şer’î mahkemelerdir (Özel, 1991: 340, 355). Zimmîlerin kendi cemaat mahkemelerine müracaat etmesi bir zorunluluk değildi (Konan, 2015: 172), isterlerse şer’î mahkemelere de başvurabilir, davalarının Osmanlı kadılarınca çözüme kavuşturulmasını talep edebilirdi. Dolayısıyla her türlü hukukî

meselede Osmanlı tebaası bir Ermeni’nin şer’î mahkemelere müracaat etmelerinde devlet makamlarınca bir beis yoktur.

Osmanlı Devleti’nde İstanbul’un fethinin ardından zimmîler, din ve mezhep esasına göre tasnife tutulmuş ve Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler olmak üzere üç ayrı millet olarak kabul edilmişlerdir. Böylece oluşturulan millet sisteminde zimmîlerin tabi tutulduğu hukukta bir değişiklik yapılmamıştır.⁸ Devlet daha önce bir bütün olarak gayrimüslimlerle muhatap iken artık onları gruplandırmış ve her birinin başındaki cemaat liderini mensubu olduğu topluluğa ve kendisine karşı sorumlu tutmuştur. Merkezî devlet böylelikle işlerini kolaylaştırmış ve bir sisteme oturtmuştur. Ortaylı’ya göre millet sistemiyle birlikte gayrimüslimler cemaat olarak kimliklerini devam ettirme imkânını bulmuşlardır (Ortaylı, 2002: 217).

Ermenilerin belli bir ruhani lider başkanlığında “cemaat” “millet” kategorisinde değerlendirilmesinde bu statüyü kendilerine kazandıran “patrikhane”nin kurulması mevzuu tartışmalıdır. Fatih Sultan Mehmet’in 1461’de Ermeni Patrikhanesi’ni kurduğu yönündeki kabullere⁹ soru işaretiyle yaklaşmakta ve sonuç itibarıyla patrikhaneinin süreç içinde “kurumsallaştı”ğının akla daha yakın olduğu ve Ermeni kilise yapısına da daha uygun olduğu ileri sürülmektedir. Şöyle ki, İstanbul’da Bizans döneminde Ermenilerin yaşadığı ve kendilerine ait kiliseleri olduğu bilinmektedir. Ermeniler, patriklik tarzı bir idarî yapıya sahip değildir, *episkopos* seviyesinde bir ruhani lider, İstanbul Ermenilerinin dinî işlerinden sorumludur. Episkopos Hovagim de Kütahya, Filibe ve son olarak Bursa’da bulunmuş fetih sonrası da İstanbul’a getirilmiştir. Fatih Sultan Mehmet, Hovagim’i İstanbul’a getirerek Bizans’ın son dönemlerinde etkisizleştirilen İstanbul’daki Ermeni murahhaslık

6 Konuyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Ercan (2001), Karataş (2006).

7 Gayrimüslimlerin kendi aralarındaki anlaşmazlık ve davalarda İslam mahkemelerine başvurmaları durumunda mahkemenin davaya bakmasının zorunlu olup olmadığı tartışmalıdır. Ancak Haneffî hukukçularına göre böyle davalara bakılmak zorundaydı (Özel, 1996: 423; Küçük, 1999: 210; Karataş, 2009: 29).

8 XVIII. yüzyıldan itibaren Katolikler ve Protestanlar da millet sistemi içinde ayrı ayrı yer almışlardır (Eryılmaz, 1996: 68-75; Karataş, 2009: 26).

9 Örneğin: Küçük (2009), Gümüş (2009: 170).

merkezini yeniden canlandırmıştır (Güllü, 2015: 24). Murahhaslık¹⁰ şeklinde teşkilatlandırılan İstanbul kilisesi, ilerleyen yıllarda Osmanlı Devleti'nin diğer Ermeni dinî merkezleri üzerinde de otorite sahibi olmasıyla patriklik şekline dönüşmüştür (Güllü, 2015: 24). Bursa'da yaşayan bir Ermeni'yi Osmanlı Devleti nezdinde "millet" olarak temsil eden Üsküdar, Bursa, Kütahya ve Karacaşehir'de yaşayan tüm Ermenilerin "işlerini görüp gözetlemekle" sorumlu murahhasdır¹¹ yani Bursa'daki bir Ermeni'nin resmî temsilcisi bu murahhasdır. Osmanlı Devleti, aralarında "ortak bağ" mevcut toplulukları devlet nezdinde birey olarak değil de tüzel bir kişilik olarak muhatap alır. Rum, Yahudi, Ermeni milletlerinin ya da cemaatlerinin temsilcilerinin devlet nezdindeki pozisyonu; aslında yükümlülük ve sorumluluk açısından bir lonca kethüdasının durumundan teoride çok farklı değildir.

Vakıf Kurmak...

Vakıf,¹² "taşınır (menkul) veya taşınmaz (gayrimenkul) bir değerlin belirli gayelerle bir amaca tahsisinden doğan, hukukî statüye ve süreklilik

kavramına sahip, malın doğrudan kendi kendini temsil ettiği, tescilinden sonra kurucusu dâhil herkesi bağlayan hukukî bir akid'dir (Öztürk, 1995: 21). Bu akit, kadı huzurunda resmileştirilir ve Osmanlı hukuku önünde kişiyi mesul kılacak bir takım şartları havidir. Tanımdan yola çıkarak, genellemeleri bir kenara bırakıp Ermeni esnaf ve vakıf ilişkisini Osmanlı bağlamında ele alacak olursak Osmanlı gayrimüslim tebaasından olan Ermeni esnafın vakıf kurma salahiyeti vardır.¹³ Çünkü İslam hukuku, vakıf kurucusunun sahip olması gereken nitelikler/şartlar arasında Müslüman olma şartını aramaz (Akgündüz, 1988: 122). Zimmî¹⁴ veya müs'temen bir kimse vâkıf olabilir ve kimsenin buna engel olması hukuken söz konusu değildir. Vakfın kurulmasının bir amacı vardır, yani vâkıf belli bir niyeti, vakıf eylemiyle somutlaştırmakta hukukun önünde de bunun bağlayıcı olmasına rıza göstermektedir. Bir gayrimüslim hangi amaçlarla vakıf kurabilir? Amacından önce vâkıfın hedef kitlesi ile ilgili bir sınırlamanın olmadığını belirtmek gerekir; yani Osmanlı tebaası bir gayrimüslim olarak bir Ermeni esnafın, bir Müslüman lehine kuracağı vakıf da bir gayrimüslim lehine kuracağı vakıf da sahihtir. Zira "vâkıf ile vakıftan yararlanacaklar arasında din birliği olması şart değildir" (Berki, 1946: 52; Güneri, 1973: 85).

Vakfın belirli bir gayeye matuf olması gerekir. Vakfın kurucusu değil, amacı önemlidir. Bu

10 Fatih döneminde Bursa'dan İstanbul'a getirilen Hovagim'den itibaren 16. yüzyıl ortalarına kadar İstanbul'daki Ermeni liderine verilen unvan "patrik" değil "marhasa"dır. Marhasa (veya murahhasa) unvanının kilise literatüründeki karşılığı ise "bir şehir veya bölgedeki başepiskopos"tur. Başepiskopos bir bölgedeki en yüksek rütbeli din adamını ifade etmektedir. "Patrik" unvanının verilmesi ise Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde olmuştur. Dünya genelindeki tüm Ermeni dinî merkezlerini hâkimiyetine alan Osmanlı Devleti, İstanbul Ermeni Patrikhanesi ismini de resmen o tarihlerden sonra kullanmaya başlamıştır (R. Erhan Güllü, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/istanbul-ermenipatrikhanesinin-kurulusu-ve-statusu/>, 20.05.2016.)

11 Kepecioğlu, drahor adında bir papazın 1592'de murahhasa olarak kaydı hayat berat alması sürecini ve devletin ona yüklediği sorumlulukları anlatır. Murahhasa, devlet nezdinde, sorumlu olduğu bölgedeki dindaşlarının ayınlarının müdahale olmadan yapılması, nikâh muamelelerinin gerektiği gibi icra edilmesi, keşiş veya papazların ölümleri durumunda metrukatlarıyla ilgili gerekli işlemlerin yürütülmesi gibi sorumluluk ve vazifeleri yüklenirken, dindaşlarının liderleri konumundaki Osmanlı devletinin berat verdiği, atadığı murahhasanın sözünden çıkmaması tembih edilmektedir (Kepecioğlu, 2009: 42).

12 Vakıf konusu çok sayıda ilmi çalışmaya konu olmuştur. Vakıf Hukuku, Vakıf ve İktisat, Vakıf ve Sosyal Hayat, Vakıf ve Devlet, Aile Vakıfları gibi başlıklar altında tasnif edilmiş vakıf çalışmaları için bkz. Çınar ve Koyuncu Kaya (2015).

13 Bu çalışma, azınlık vakıfları konusunu tartışmaya yönelik kaleme alınmadığından "azınlık" kavramı kullanılmamış olup azınlık vakıflarının yasal durumu vb. konulara değinilmemiştir. Azınlık Vakıfları ile ilgili en kapsamlı çalışma Nazif Öztürk'ün *Azınlık Vakıfları* (Ankara 2003, Afşar matbaacılık) eseridir. Hasan Güneri, 1973'de *Vakıflar Dergisi*'nde "Azınlık Vakıflarının İncelenmesi" başlıklı makalesinde uluslararası boyutta, Lozan sonrası devletlerarası ikili antlaşmalarda azınlık vakıflarını incelemektedir. Azınlık vakıflarına yakın bir bakış açısı sunan bazı çalışmalar: Sungurbey (2001), Reyna-Zonans (2003), Alkan (2009).

14 "Zimmî tâifesi kendi ayınları üzere kilise üzere kiliseleri fukarasına ve patriğe ne vasiyet ve vakfederlerse makbul olup... hilâf-ı şer-i şerîf müdahale edilmeye; yedlerinde olan fetvâ-yı şerîfe ve berat-ı âlişânıma muhalefet olunmaya.." (Karakoç 1150: D/2, 4004-4005, nakleden N. Öztürk, 2003:119).

noktada yelpaze geniş olsa da sınırlar daha belirgindir. İster Müslüman, ister zimmî ister müste'men olsun herhangi bir kimsenin İslam toplumunda başka bir inancın propagandasını ve telkinini yapmak üzere, kiliselere, havralara, bunların tamir ve inşasına ve kutsal kitaplarının basım ve dağıtımına yönelik kuracağı vakıf geçersizdir. Ancak hayrî ve sosyal hizmet amacıyla zimmî fakire, Müslim ve gayrimüslimin, taşınmaza dayalı olmayan vakıf yapması caiz görülmüştür (Öztürk, 1995: 115-116). Örneğimizde somutlaştırarak devam edersek; bir Ermeni esnaf, fakirler -*etnik ve dini kimliğinin hiçbir önemi yoktur*- yararına vakıf kurabilir. Sorun teşkil eden mesele, vakıf-kilise, vakıf-manastır gibi dini kurumların ilişkisidir. Bir gayrimüslim, bir kiliseye bir şey vakfeder, sonra gelirini fakirlere veya diğer hayır cihetlerine tahsis ederse vakıf sahih olur; ancak kiliseye sarf etme, vakfı geçersiz kılar (Öztürk, 1995: 116). Bu yüzden kiliselere ve havralara yapılan vakıfların, *Hristiyan fakirlere ve fakir din adamlarına yardım amacıyla kurulan vakıf* (Akgündüz, 1988: 173-174) olarak tanımlanması gereklidir. Hukukî anlamda problemin çok da net çözümlendiği söylenemez yani özellikle kilise ve manastırlara vakfın caiz olup olmadığı bir sonuca bağlanamamış, doğrudan manastır ve kiliselere vakıf yapılamayacağı uygulamada genel olarak kabul edilmiştir (Adıyeke, 2015: 560). Gayrimüslim tebaanın kiliseye vakfettiği mülkün beytül-mâle alınabileceği fakat fakir ve hastalar için vakfedilmiş emlak vakfının sahih olduğu, hatta manastır fakirlerine vakfedilen paranın dahi varisleri tarafından bozulamayacağı kabul edilmiştir (Akgündüz, 1988: 173-174).

Gayrimüslim-vakıf ilişkisi büyük ölçüde kilise ve manastırlar etrafında incelenegelmıştır (Kermeli Ünal, 1997; 2002; 2010). Kiliselerin giderleri, vakıflar ve bağışlarla karşılanabilir. Bir gayrimüslim kendi malını kilise giderlerine vakfedebilir ama bir tüzelkişilik olarak vakfı, kilise

adına tescil ettiremez; vâkıfın vârislerinin mahkemeye müracaat etmeleriyle vakfı iptal edilir (Alkan, 2009: 97). İslam ve Osmanlı hukukçularının çoğuna göre vakıf, tek taraflı bir hukukî muamele olarak kabul edilir ve akit şeklinde adlandırılır. Vakıf muamelesinin kurulması için *vakfettim* ya da *vakfu habsettim* kelimeleri kullanılır (Akgündüz, 1998: 56, 63). Girit manastır vakıflarını konu edinen çalışmasında Adıyeke, "vakıf" kelimesinin açıkça dile getirildiği az sayıda örnek olduğundan bahisle manastır gibi dini bir kuruma mülk devrinde vakıf teriminden imtina edilip "vasiyet" tabirinin kullanılmasının Osmanlı yönetiminin bu dönemde gayrimüslim vakıflarının tüzel kişilikleri ile ilgili hukuksal zemini henüz oluşturamadığını veya özellikle oluşturmadığını düşündüğünü (Adıyeke, 2015: 565-6) ifade eder.

Kilise ve manastırların vakıf yoluyla mülk edinmesi, Osmanlı devletinin kilise ve manastır mülklerine el koyması (Fotic, 1994; 2005; Laiou, 2012), kiliseye vakfedilen ya da çoğunlukla olduğu gibi vasiyet yoluyla bağışlanan mülklerle ilgili varislerin hak ve talepleri ve Osmanlı Devleti'nin bu hak ve taleplere cevabı gibi mevzular konu edinilmektedir. Osmanlı toplumunu yani bir bütünü oluşturanlardan gayrimüslim tebaanın "mülk olan bir aynı, devamlı olarak Allah'ın mülkü olmak üzere temlik ve temellükten menetmek ve menfaati Allah'ın kullarına (vakfedenin dilediğine) ait olacak şekilde tasadduk etmesi" (Akgündüz, 1988: 42) fiilini kilise ve manastır gibi dini kurumlar ve onların çevresinde sınırlamak, dini kurumlarla bütünleşik bir toplum yapısını ön kabule götürür. Ayrıca vakıf ve gayrimüslim kelimeleri yan yana geldiğinde zihnimizde ilk olarak kilise-manastır mefhumlarının şekillenmesi, vakfın "dinî" hüviyetine vurgunun çok güçlü olmasından kaynaklanır. Bu vurgu küçümsenmemelidir zira toplum algısında da dinî rengi vurguladığına dair örnekler mevcuttur. Kilise fakirlerine yapı-

lan vakıfları “kefere vakfı tutulmaz” iddiasıyla mülklerine geçirmek isteyen kimselere karşı devlet, vakıfların meşruyetini onaylayan fermanlar çıkarmıştır (Öztürk,1995: 119).

Osmanlı toplumunda dinî ve/veya etnik kimlik, vakfetme eylemini gerçekleştirmeye engel değildir. Kişinin, özel mülkiyete konu olan bir hakkını arzu ve iradesiyle toplum yararına tahsis etmesi (Güneri, 1973: 84) yani şahsi mülkünü, toplum mülkiyetine inkılâb ettirme talebi karşısında hukuk teşvik ve kabul edici rol üstlenir. Gayrimenkul ya da menkul mal vakfetme konusunda farklılık söz konusu mudur? Para gibi menkul mallarla kurulan vakıflar, Osmanlı devlet ve toplumunda uzun süre fikhî tartışmalara mevzuu olmuştur. Neticede geline nokta, para (nukûd) vakıflarının Osmanlı toplumunda farklı coğrafyalarda ve dönemlerde yoğunlukları değişse de varlığının tartışmasız olduğudur. Osmanlı hukuku, para vakıflarına cevaz vermiş ve şer’iyye sicillerinde takip edebildiğimiz şekliyle uygulamada da para vakıfları toplumda yaygın bir alan bulmuştur.¹⁵

Gayrimüslimlerin menkul ve/veya gayrimenkul vakfedebilmesi konusunu farklı bir boyut ve tartışma zemine taşıyabilecek bazı arşiv vesikaları vardır. Örneğin, Öztürk’ün eserinde yer verdiği 1815 tarihli Esbak Şeyhülislam Dürîzâde Abdullah Efendi’ye ait bir fetvanın ilgili yerlerini hâvi belgeye¹⁶ göre kilise ve manastır fukarasına yapılacak vakfın para vakfı olması gerekmektedir. Zira, Divan-ı Hümayun, manastır ve kilise fukarasına nukuddan başka mülk ev, dükkan, çiftlik, tarla, bahçe, arazi ve akarların vakf ve tayn edilemeyeceğine dair fermân-ı âlinin Sadreyn-i muhteremeyn, İstanbul, Haslar, Üsküdar ve Galata kadılarına 1811 yılında gönderildiğinin kayıtlı olduğunu tespit etmiştir.

¹⁵ Para vakıflarıyla ilgili geniş bir literatürden bahsetmek mümkündür. Konuyla ilgili olarak bkz. Çınar ve Koyuncu Kaya (2015: 82-94).

¹⁶ BOA, Ali Emîrî tasnifi, 1231: 9908, nakleden Öztürk (1995: 117- 18).

Öztürk, çeşitli fetvaları¹⁷ örnek vererek gayrimüslimlerin kilise ve manastır inşa ettirmek veya bunların bakım ve onarımlarının yapılarak yeniden ihyalarını sağlamak üzere vakıf kuramadıkları gibi fakirler için de başta nakit para olmak üzere taşınır mal vakfedebildiklerini söylemektedir. Öztürk, kesin bir tarih belirtmekten imtina ederek çözülme dönemine kadar istisnalar olsa da meşru görülenin para vakıfları olduğunu ifade eder. Ve vakfiyelerdeki “mez-kûr meblağ işletilerek geliri... kilisenin fakirlerinin yiyeceğine; bu mümkün olmaz ise, Hristiyan fakirlere meşrûta ola...” benzeri ifadelerin de durumunu onayladığını belirtir (Öztürk, 1995: 118-119). Alkan ise, gayrimüslimlerin, gayrimenkul vakfetmelerinin yukarıda bahsi geçen fetvaya dayanan 1816 tarihli fermanla yasaklandığını ve istisnalar olsa da 1912 tarihli Kanûn-ı Mu-vakkat’a kadar bu yasağın sürdüğünü dile getirir (Alkan, 2009). Ermeniler özelinde zimmî ya da müste’men taifesinin gayrimenkul vakfının ne derece yasak olduğunu tartışmak çalışmamızın sınırlarını aşacak niteliktedir. Fakat yine çalışmamız açısından mühim olan nokta, Osmanlı hukukunun zimmî ve müste’men taife-nin fakirlere yönelik sosyal yardımlaşma amaçlı para vakfı kurmalarında bir beis görmediğidir. Çalışmamızın mevzuu, hukukî anlamda tamamen meşru bir faaliyeti kapsamaktadır.

Bursa’da İkamet Etmek...

Kuruluştan itibaren Osmanlı idaresine girerek Konya, Eskişehir ve Kütahya çevresine yerleştirilen Ermeniler, Rumların baskısından kurtarılmalari maksadıyla merkezleri Kütahya olmak üzere ayrı bir cemaat olarak organize edilmişlerdir (Kılıç, 2006: 30). Orhan Gazi tarafından

¹⁷ Zeyd-i zimmî, bir kilisenin rahiplerine bazı emlakini vakıf ve tescilden sonra fevt olıcak, verese kabul etmeğe kadir olur mu? El-cevab: Tamam sıhhat üzerine tescil-i şer’î oldu ise olur (Ebussuud Fetva, Vrk 112/B, 115). Rahipler cemî’an fakirler ise onlara vakıf sahihtir. İncil okumak şartı lağıvıdır. Eğer fakir değillerse sahih değildir Tescil dahi nâ meşrûdur. Verese kısmet ederler (Ebussuud Vrk 115/B; Menteşizâde I / 404-405), nakleden Öztürk (1995: 118).

fethiyle birlikte Osmanlı kimliği kazanan Bursa'ya "her taraftan ahali nakl" (İnalcık, 1992: 446) edilirken Bursa'ya ilk gelen Ermeniler de Orhan Gazi'nin Kütahya'dan davet ettiği gruptur (Kaplanoğlu, 2000: 88). Ermeniler'in Bursa'ya gelişi ile ilgili zikredilen rivayetlerden birine göre ise, Çelebi Sultan Mehmet'in Yeşil Camii'ni yaptırdığı sırada kış günlerinde mescide gelen Müslümanların ayakkabılarının çamurlarını, yaz günlerinde ise tozlarını silmeleri için on hanelik bir Ermeni grubunu getirmiş ve kendilerine Yeşil imaretinden yiyecek tahsis ederek mescidin civarına yerleştirmiştir (Kepecioğlu, 2009: II/ 41). Ermenilerin Bursa'da sayılarının ne olduğu hakkında net bilgi vermek güçtür, ancak içlerinde Ermenilerin de olduğu Bursa nüfusu, Fatih Sultan Mehmet döneminde beş bin avarızhanesini teşkil eden kabaca otuz bin kişidir. Avarızhane sayısı 1587'de artarak 6556'ya yükselmiştir (İnalcık, 1992: 447) ki bu artış genel olarak nüfusun da arttığı anlamına gelir. Oransal ve rakamsal verileri net ifade edemesek de zikrettiğimiz nüfus, gayrimüslim unsurları da içermektedir.

1530 tarihli muhasebe-icmal tahrir defteri (*166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530)*, 1995: 6, 65-71), Bursa nüfusuna dair tahminler yapılabilecek verileri içerir. Bu tahrir defterine göre Bursa'da 69'u Hristiyan, 117'si Yahudi, geri kalanı Müslümanlardan oluşan 6.004 hane (Karataş, 2006: 84) ikamet etmektedir. Dolayısıyla XVI. yüzyıl ilk yarısında Bursa, küçük bir Yahudi nüfusu ve daha küçük bir Hristiyan varlığıyla birlikte öncelikle bir Müslüman şehridir. Şehir sakinlerinin yüzde 3'ünden daha azı ya da her hanenin ortalama 5 kişiden oluştuğundan yola çıkılırsa 31505 kişilik nüfusun aşağı yukarı 860'ı gayrimüslimdir (Lowry, 2004: 17). 1573 tarihli tahrir defterinde (Barkan ve Meriçli, 1988: 66) Ermeni cemaatin üyeleri tek bir alanda toplanmış olarak yaşayan 317 haneye ulaşmıştır. Aynı tahrir defteri

345 haneden oluşan Hristiyan nüfusta da bir artışa işaret etmektedir. İnalcık, 1573 tarihli tahrir defterine atıfla şehrin nüfusunun 60 bini geçtiğini ve yüzyılın ilk yarısında gayrimüslim cemaatlerden Yahudilerin sayısı 600, Hristiyanların sayısı 400 iken 3000 Hristiyan ve 1500 Yahudiyle genel artışa paralel bir durumu ifade eder (İnalcık, 1992: 447). Oran itibarıyla gayrimüslim özellikle de Hristiyan nüfusta bir artış söz konusudur. Zaman içinde gelen grupların akrabalarının da katılımıyla Bursa'da günden güne artan gayrimüslim -rakamların kesinliği tartışılabilir olsa da- nüfus artışı söz konusudur.

XVII. yüzyıldan XIX. yüzyıla dek Bursa'ya gelen seyyahlar Ermenilere ait bir kiliseden söz etmektedirler (Lowry, 2004: 48). Evliya Çelebi, 176 Müslüman mahallesi, 7 Ermeni mahallesi ve 9 Rum mahallesinin yanında 6 cemaat Yahudi, bir mahalle Kipti ve Muradiye yolu üzerinde bir de Miskinler mahallesinden bahseder (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 1993: 398). XVII. yüzyılın ilk on senesinin sonlarında Ermeni bir seyyah Polonyalı Simeon "üç yüz Ermeni hanesi, beş din görevlisi ve küçük bir kiliseden" ibaret gelişmekte olan bir Ermeni cemaatinin varlığına işaret eder (Simeon, 1999: 40; 1964: 16). 1701 senesinde şehre gelen Fransız Joseph Tournefort, Bursa'da Ermenilerin hem Yahudileri hem de Rumları sayıca geçtiğini, şehirde Müslümanların 10-12 bin, Yahudilerin 400, Ermenilerin 500 ve Rumların 300 haneleri olduğunu ifade eder (Lowry, 2004: 19). 1793'de Bursa'ya gelen Brenner ise kendisine 6 bin Ermeni, 3 bin beş yüz Rum ve 1200 Yahudi geri kalanı Müslüman olmak üzere şehrin 100 bin nüfuslu olduğunu söylediğini ancak bu rakamın biraz abartılı bulduğunu söylemektedir (Günaydın ve Kaplanoğlu, 2000: 77). 1701-1923 tarihleri arasında 130 farklı seyyah, Bursa'yı ziyaret etmiş ve seyahatnamelerinde çoğunluğu Müslüman olan, Gregoryen Ermenilerin (küçük bir Ermeni Protestan grubuyla XIX.

yüzyılın ikinci yarısında gelen), Rum Ortodoks ve Yahudilerin de bulunduğu bir nüfustan bahsetmiştir (Lowry, 2004: 54).

Osmanlı şehirlerinde gayrimüslimlerin bazı mahallelerde yoğunlaştığı bilinir. Ermeniler, Bursa'nın birçok mahallesine yerleşmişlerdir ama özellikle Setbaşı, Mollaarap, Çobanbey, Namazgâh, Karaağaç ve Kurdoğlu mahallelerinde yoğunlaşmışlardır (Karataş, 2006: 34). Bu mahalleler de hisarı merkez aldığımızda şehrin güney doğusunda birbirine yakın mahallelerdir (Ergenç, 2006: Bkz. Harita 5). Belli bölge ve mahallerde daha yoğun olmaları şehrin çeşitli yerlerinde yerleşmemeleri anlamına gelmemektedir. İnanç, örf gibi ortak bağlar ve akrabalıklar, insanların yakın yerleşim yerlerini ikametgâh olarak seçmelerinde etkilidir. Şehre ilk gelenlerin, devlet otoritelerince yerleştirildiği ama sonrakilerin "ortak bağları" dikkate alarak yerleşim tercihlerinde bulundukları söylenebilir.

Kökçü Esnafı Olmak...

Osmanlı esnafı, kendilerinin belirlediği ama devletin onayladığı bir takım kurallar çerçevesinde teşkilat çatısı altında faaliyetlerini yürütmüştür. Teşkilatın ana belirleyici faktörü üretim çeşididir. Ancak üretim çeşidi aynı olsa da coğrafi ve mekânsal sınırlılıklar da farklı loncaların kurulmasının etkenlerindendir. Din farklılığı, ayırt edici bir etken olarak çoğu zaman karşımıza çıkmaz. Yani tamamen Müslüman ya da gayrimüslim esnaftan oluşan homojen loncalar yanında her iki grubun da bir arada bulunduğu heterojen loncalar da mevcuttur. Aynı işi yaptıkları halde Müslim-gayrimüslim ayrı lonca kurma eğilimi sıklıkla olmasa da vakidir (Koyuncu, 2008). Devletin Müslim-gayrimüslim esnafa farklı muamele yapmaması, meslekî bazda bir taife ayrımını kaale almadığı anlamına gelir. Osmanlı Devleti'nin, herhangi bir gayrimüslim esnafı, herhangi bir şikâyet vesilesi ile karşısına geldiğinde "gayrimüslim" olması hasebiyle te'dib ettiği, ceza-

landırdığı ya da farklı bir müeyyide uyguladığı vaki değildir. Devlet otoritesi karşısında "esnaf" kimliği, Müslüman, Ermeni, Rum ya da Yahudi olmanın önündedir ve bu ikincil kimliklerin de mevzu, esnafı ilgilendiren bir mesele olduğunda kıymet-i harbiyesi yoktur.

18. yüzyıl Bursa sicillerinde esnaf (Faroqhi, 1995: 92-112) arasından boyacılara dair belgelerin çokluğu,¹⁸ şehirde -yanlış yoruma sebep olacak şekilde- en büyük sektörü ellerinde tutan loncalar olduğunu düşündürmektedir. Bursa'da 15. yüzyılda kurulu olan boyahaneler Kara Şeyh Camisi etrafında, Sarı Abdullah Mahallesi, Reyhan Paşa Mahallesi ve Ulu Cami'nin kuzeyinde yer almaktadır (Çiftçi, 2004b: 198). Kumaşın, dokumanın olduğu her yerde boyacılık¹⁹ işi de vardır. Bursa önemli bir dokuma sektörü olan ipekçilikle özdeşleşmiş bir şehirdir. Osmanlı dönemi Bursa'sı farklı dönemlerde ipek etrafında gelişen üretim faaliyetlerinde değişim ve değişiklikleri tecrübe etmiştir. Kumaş ticaretinden, dokumacılığa ve kozacılığa doğru evrilen ipek sektörü, hem uluslararası hem de bölgesel ticaretin ve ekonomik gelişmelerin etkisinde kalmıştır. Dokumalar, tüketiciye sunulacak hale çeşitli aşamalardan geçerek ulaşır. Bu aşamalardan biri de ipek, pamuk, keten ya da yün gibi hammaddenin iplik haline getirildikten sonra boyanmasıdır. Boyacılar da dâhil bu aşamaya kadar yapılan üretim fason üretimdir ve parça başı iş yapılmaktadır. Örneğin, ham iplik halindeki ipek, istenen rengi verecek boya ile birlikte boyacı ustalara teslim edilir, karşılığında da parça başı ücreti verilir. Boyacılar da nöbet usulü bir çalışma tarzı takip ederlerdi.²⁰

18 Örneğin: BŞS, B 155: 122; B 148: 122; B 221: 15; B 227: 24, 26, 36, 38, 66, 69, 70, 71, 75, 80; B 230: 11, 12, 13.

19 Osmanlı'da boyacılık konusu için bkz. Çınar (2013), Canatar (1998), Koç (2006), Faroqhi (1980).

20 Örneğin kazazlar, ipliklerini boyacılar arasında nevbet tabir olunur ittifak üzere deste ile boyatmaktadırlar. 73 desteye ulaşan iplikleri, boyacı esnafı, aralarında yazılı hale getirilen dağılımı dikkate alarak işlerini icra etmek konusunda ittifak

Boyacılar, üretim ve dağıtım anlamında daha sınırlı ve bütünlüklü bir pazara yönelik uzmanlaşmış loncalardır. Bu durum da onların piyasa-
dan daha hızlı haberdar olmaları ve pazarı hem fiyat hem de kalite açısından daha kolay kontrolleri altında tutmalarına imkân sağlamaktadır. Dolayısıyla boyacıların, meslekleriyle ilgili sorun addettikleri mevzuları²¹- kendi aralarında çözemediklerinde- mahkemeye daha kolay ve hızlı taşıdıklarını ve neticede sicillerde daha fazla karşımıza çıktıklarını söyleyebiliriz (Koyuncu, 2008: 60-61). Boyacılık mesleği, kumaşların renklenmesi yani ürünle ilgili ilk intibai uyandıran kısımdır. Boyanın sadece göze hitap eden bir rengi verecek nitelikte olması değil, ilk rengini muhafaza etmesi, yıkandığında solmaması ve rengin atmaması boyanın kalitesinin göstergesidir. Dolayısıyla tüketici açısından ilk etapta şikâyet edilecek hususlar boyacıları ilgilendiren türdendir. Boyacıların hem kendi aralarında ki hem de kumaşçılarla aralarındaki sorunlara dair şikâyetlerin odağındaki görünür sebep, boya terkinde kalitesiz, ucuz ürünler kullanılması sonucunda kumaşların kalitesinin ve değerinin düşmesidir. Dokumalara renk veren etmen, birkaç maddenin terkididir. Ana boyar maddenin yanında boyayı sabitleyen, renkleri belirleyici olan çeşitli yağlar ve organik maddeler vardır. Ana ve yan ürün olarak alternatif arayışları ve deneyleri, renk kalitesinin arzu edilen ölçüde tutturulamamasına yol açar. Boyacıları alternatif arayışına sevk eden âmil ise özellikle sıkça kullanılan ithal boyaların²² fiyatlarının

reel ya da spekülâtif yükselmesi ve neticede de daha düşük kalitede boyaların kullanılması ya da kullanılmak zorunda kalınmasıdır.

Kökçü esnafı, yerli boyar maddelerden olan kökboya üreticileridir. Kökboyacı ve kökçü kelimelerin her ikisine belgelerde rastlanması birbirleri yerine kullanılıyor olabilir mi sorusunu aklı getirmektedir.²³ Kökçü esnafının, kökboya bitkisinin üreticisi olduğunu kesindir çünkü bitki kök olarak üretilmektedir ve esnafı tanımlamada da “kök”e vurgu yapılmaktadır. Kökçülerin boyama işlemi yapıp yapmadığı muallaktır. Aynı şekilde kökboyacıların da kök üretimi yapıp yapmadıkları belli değildir fakat boyama işiyle iştigalleri kesindir. Osmanlı terminolojisi-nde boyama işlemini yapan esnafın adlandırılmasında alboyacı, heft renk boyacı gibi “boya” ifadesi ihmal edilmeden zikredilmiştir. Dolayısıyla Ermeni kökçü esnafının, boyama işlemini kuvvetle muhtemeldir ki yapmadığı ama boyar madde olan “kök ya da kökboya”yı ürettiğini söyleyebiliriz.

Kökboya, Türk kırmızısı/Edirne kırmızısı²⁴ diye bilinen rengin esasıdır, boyar maddesidir. Anadolu’da bostan otu, boyacı kökü, boya çili, boya kökü, boya pürçü, çubuk boya, gök boya, kırmızı kök, kızıl kök, yumurta boyası, kızıl gök gibi değişik adlarla bilinir (Canatar, 1998: 90), Ortaçağ’dan beri kültürü yapılmıştır (Kağıtçı, 1948: 90; Genç, 2014: 177). 16. yüzyılda Manisa’da on yedi köyde kökboya üretilmekte ve karşılığında boyalık ve öşr-i boya adları altında vergi alınmaktadır (Emecen, 1989: 70, 80). Kökbo-

etmişlerdir (Kepecioğlu, 2009: 208).

21 Örneğin, 1784’teki şikâyetlerinde üretimde kalite düşüşünden yakınmakta ve sebep olarak da kullanılan boyaları göstermektedirler: “Bursa’da üç-beş türlü ipek, pembe ve ketenden, güvez boya ile boyanan emtianın renkleri az zamanda zâil olmakta olduğundan bunları satın alanların zarar gördükleri zâhirdir. Bu da boyaların kalb olmasından ileri gelmektedir.”

22 Örneğin, Hindistan’dan gelen lök, özellikle kırmızı rengi sabitleyen kaliteli bir ek maddedir. Çiçek tabir olunan boya mor toprak gibi ürünler de Bursa’lı boyacıların sıklıkla kullandıkları ithal boyar maddelerdir. (Kepecioğlu, 2009: 208).

23 Çiftçi, boyacılık sektöründe hizmet veren bazı esnaf gruplarının kullandıkları kredi miktarlarını verdiği tabloda boyacı, kökci ve kökboyacı şeklinde üç farklı sınıflandırma yapmıştır (Çiftçi, 2004b: 198).

24 Türk kırmızısı, Edirne menşeli olarak tanınmaktadır. Kepecioğlu’na göre 1519’da “Bursa boyacı ustalarından yarar ve kâmil boyacı gönderin” hükmü uyarınca boyacı ustaları Alaca Mescid mahallesinden Ahmed oğlu Mahmud ve Azeb Bey mahallesinden İlyas oğlu Piri gönderilmiştir (Kepecioğlu, 2009: 206). Bursa’nın Edirne’deki Türk kırmızısının üretim merkezi olmasına öncülük etmiştir, öyle ki söz konusu renk Edirne kırmızısı olarak tanınır hale gelmiştir.

ya, döğülmüş ve döğülmemiş iki ayrı kalem olarak 1640 tarihli narh defterinde attar esnafının ürünleri arasında zikredilir (Kütükoğlu, 1993: 99). Aynı narh defterinin boyacı esnafının ücretleri kısmında ise kökboyadan mamul *kırmızı boyasından kök üzerine darçınî*, Musul siyahı ile aynı, *çividin isberek neftisi* denilen renkten ise daha düşük bir ücrete tabidir (Kütükoğlu, 1993: 132). Kökboyacılığın 18. yüzyılda hammadde üzerinde yoğunlaşması, pamuklu kumaşlarda verdiği kırmızı renge Avrupalıların rağbet göstermesiyle yakından ilgilidir ve ihracata yönelik üretime doğru bir gelişme göstermiştir. Ancak 19. yüzyılın ortalarında, kimyasal boyaların imaliyle bitkisel boya kullanımı kökboyanın bileşimindeki alizarin maddesinin suni olarak imali ile birlikte diğer bitkisel boyalar gibi kökboya kullanımı yavaş yavaş terk edilme-ye başlanmıştır.²⁵

Kökçü esnafı, sanayi bitki üreticileridir. Kökboya ekim ve hasadı ile ilgili en ayrıntılı bilgiyi Tuncer Baykara verir. Türk kırmızısının esası olan kökboya, fazla nemli ve fazla çorak olmak koşuluyla hemen bütün topraklarda yetişebilmektedir. Batı Anadolu'da çokça bulunan şap ile boyacılıktaki önemi artmıştır. Alaşehir ve Aydın'ın ardından Bursa, büyük bir kumaş sanayine sahip olması hasebiyle boyacılık merkezlerdendir. Kökboya ziraatı, emek ister ve hammadde olarak ticareti yapıldığında sonuçta %50 kâr bırakır. Öncelikle boyalık denilen tarlaların beş altı defa hatta daha fazla sürülmesi, topraktaki taşların iyice ayıklanması lazımdır. Zira kökboyanın kalitesini etkileyen unsurlar-

dan birisi de köklerin düzgünlüğüdür.²⁶ Bitki geliştikçe kökün rengi portakal renginden kırmızıya döner. Belli dönemlerde topraktan çıkarılan kökler, yıkanır temizlenir ve sıcak yerlerde güneşte, soğuk yerlerde ise fırınlarda kurutulur (Baykara, 1964: 223).

Baykara'nın anlattığı üretim süreci, profesyonel ziraatçilik gerektirir ve üreticinin çarşı ve dükkânlarda çalışmaktan ziyade arazi üzerinde belli dönemlerde yoğunlaşan bir meşguliyeti vardır. Kökboyanın rengini, yetiştirildiği toprak, yetiştirdiği iklim ve hava durumu belirler. Bunun yanında kökboyanın meşhur Türk kırmızısı rengini verebilmesi için ek maddelere ihtiyacı vardır. Şap, mazı, kezzap ve şirugan gibi yağlar rengin son halini almasında kullanılan etken maddelerdendir.²⁷ Dolayısıyla kökboya eşittir Türk Kırmızısı demek yanlış olur. Kırmızı renk tonlarının yanı sıra turuncu, kahverengi ve mor rengin elde edilmesinde de kökboya kullanılır (Genç, 2014: 17).

Boyacılık, kimya bilgisi gerektirir. Renklerin ayarlanmasında maddelerin asit, baz içeriklerinin ve oranlarının bilinmesi, ipliklerin bu maddelerle kaynama süresi, sonrasındaki kurutma işlemi vs. ancak profesyonel ve ehil kimselerin

25 Bitkilerdeki aktif boyarmaddenin azlığı, yetiştiği bölgelere göre değişiklik göstermesi, boyama tekniğinin zahmetli ve zaman alıcı olması, elde edilen renklerin sınırlı olması, bazı dış etkilere karşı haslık derecelerinin düşük olması, sadece doğal lifleri boyayabilmeleri gibi olumsuzluklar, bitkisel boyalara olan talebin azalmasına ve bu boyaların sentetik boyalarla rekabet edemeyecek duruma gelmesine sebep olmuştur. 1860'lı yıllarda Batı Anadolu'da pamuk üretiminin canlanması da kökboya tarımının ve ihracatının hızla gerilemeye başlamasının nedenlerindendir. (Genç, 2014: 177-180).

26 Hububat gibi ekimini yapmak mümkün olsa da çekirge afetine açık oluşundan ötürü fide dikimi tercih edilir. Tarlalar 100-120 cm. eninde ve aralarında 40 cm. boşluk bulunan uzunlamasına şeritlere ayrıldıktan sonra kökboya dikimi yapılır. Tohum olarak ekildiğinde en iyisi olduğu için iki senelik kökboyadan alınan tohumlar, sıcak yerlerde şubat ve mart başında, serin yerlerde de nisan toprağı verilir. Bir yıllık fideler ise iklim şartlarına göre kasım-aralık ya da martta dönüm başına 400 adet olacak şekilde dikilir. Bitki yeşillendikten sonra yabancı otlar ayıklanıp birkaç defa çapalanır. Ekim ayı sonlarında fidanlar toprakla muhafaza altına alınır. Böylece bitkinin sap ve dalları ertesi yıl kök haline gelir. Fidanların toprakla örtülmesi işlemi yılda iki kez yapılır. Tohum alınmak isteniyorsa söz konusu işlem bir defa gerçekleştirilir. Hem gövdesi hem de tohumları ayrıca hayvan yemi olarak da kullanılmaya elverişlidir, ek bir kazanç sağlayabilir (Baykara, 1964: 221-223).

27 Şap ve tanin ek madde olarak kullanıldığında kırmızı renk elde edilir. Demir-2-sülfat ile esmer kırmızı, krom şapı ile mavimsi koyu kırmızı elde edilir. Bazı maddeler ile değişik renkler elde edilebilir: Alkalilerle mavimsi, asitlerle sarı, kurşun asetat ile esmerimsi koyu kırmızı gibi. (Naşit Baylav'dan http://www.karagoz.net/karagoz_hacivat_kokboya.htm#. Vxi3bfmLQdU, 15.05.2016.)

işidir. Osmanlı iktisadî ve sosyal düzeninde bilgi, beceri ve meslekî sırlar lonca teşkilatının kendi kuralları çerçevesinde nesilden nesile aktarılır. Mesleki formasyon, çırak-kalfa-usta hiyerarşinin belirleyicisidir. Bir boyacı ustası, kimya bilgisini elbette teorik değil ama pratik olarak aktarımını gerçekleştirir. Boyacılıkla ilgili önemli bir nokta da hazırlanan her boyanın her türlü dokumada aynı rengi vermeyeceği gerçeğidir. Dokumanın türü de rengi belirler, bundan ötürü boyacı esnafının mesleklerinde uzmanlık alanları ince sınırlarla belirlenmiştir. Örneğin, kırmızı boğasi boyayan boyacılar, heft renk (yedi renk) boyacı taifesi, kürk boyacı taifesi (BŞS, B 196: 48), elvan ipek boyacıları, alboyacılar, yünden işlenen şal, kuşak, tiftik ve karacalar kuşağı boyayanlar gibi.²⁸ Bursa'da ipek, ibrişim ve ipekten mamul mallarla keten bez, aba ve keçenin boyandıkları boyahaneler başkadır (Kepecioğlu, 2009: I/206-8,9).

Kökboya kullanılarak elde edilen Türk kırmızısı ya da Fransızların deyimiyle rouge d'Andrinople (Edirne kırmızısı), orijinal formülü üretilmediği için Avrupa boya sektöründe en tartışılan ve merak edilen boyadır. İzmir'den kökboya boyar maddesi, Selanik gibi yerlerden zeytinyağı gibi yan hammaddeler, tamamen Türk kırmızısının ana yurdundan getirildiği, üretim süreci taklit edildiği halde istenen düzeyde ve kalitede kırmızı renk hiçbir zaman elde edilememiştir. Avrupalılar, Türk kırmızısının "sırrını" öğrenmek üzere farklı yörelerden farklı hammadde ve bilgi toplamak için kendi adamlarını gönderdikleri gibi İzmir, Selanik ve Edirne'den Rum²⁹ boyacı

ustaları -örneğin Fransa'da- kendi boyahanelerinde çalıştırılmıştır.³⁰ 17. yüzyılda Marsilya ve Amsterdam'da da Ermeni boyacı ustalarının aynı amaçla bulundukları bilinmektedir (Riello, 2010: 17). Türk kırmızısına ilgi, kökboya boyar maddesinin ihracatta da kayda değer bir yere sahip olması sonucunu doğurmuştur.³¹ Kökboya ticaretinin merkezi İzmir'dir. Kökboyanın en önemli alıcısı, dönemin en mühim dokuma sanayine sahip olup kökboya yetişmeyen İngiltere'dir. Hindistan'ın 18. yüzyılın başlarına kadar kırmızı pamuk dokumaları için Ortadoğu'dan ithal ettiği kökboyayı kullanması (Genç, 2014: 180), İngiltere'nin kökboyaya ilgisinin sebeplerindendir. 1787-89 yıllarında kökboya ihracatının yarısını yapan İzmir'de kökboya, diğer ihraç ürünler arasında % 1,6 değere sahiptir. 1860 yı-

30 Örneğin, 1740'larda bir Rum boyacı ustası, Türk kırmızısını tanıtmak, öğretmek için Fransız boya sektörüne kiralatılmıştır. 1756'da Society of Arts, kırmızı renkte pamuk boyama konusunda yeni metot geliştirilmesi için bir yarışma düzenlemiştir. Yarışmaya kazanan ünlü İngiliz boyacı, Türk kırmızısının sırrını İzmir'li Rum boyacıardan öğrenmiştir ve konuya dair Manchester'da Literary and Philosophical Society'de iki defa sunum yapmıştır. Fransa'da Rouen, bu kırmızı rengin ithalatının merkezi olmuş ve önemli bir kimyacı, Marquer, Türk kırmızısını elde etmek için bilimsel çalışmalar yürütmüştür. Marquer, 1773'de Académie des Sciences'e sunduğu raporunda, Türk kırmızısını elde etmek için yapılan zaman alıcı, uzun ve meşakkatli geleneksel yöntemi basitleştirdiğini ve kendi metoduyla kısa sürede kaliteli kırmızı renk elde etmenin mümkün olduğunu iddia etmiştir. 1787-1797 yılları arasında Félix Beajour Osmanlı topraklarında dolaşmış, çeşitli şehirlerde Rum boyahanelerini ziyaret etmiştir. İzmir, Selanik ve Edirne'den aldığı kökboya örneklerini Fransa'ya göndermiştir. 1791'de Xavier Chabert, kırmızı rengin sırrını öğrenmek için Edirne'ye gitmek üzere İstanbul'daki Fransız elçiliği ile irtibata geçmiştir. İzmir, Suriye, Kıbrıs, Sayda ve Beyrut'tan kökboya tohumları, kökleri ve boya yapım sürecinde kullanılan alet edevattan örnekleri Fransa'ya götürmüştür. Yerel becerileri, yerel koşulları, hammaddeleri tam olarak kopyalamak mümkün olmamasına rağmen kırmızı boya yapımını öğrenmek üzere çok sayıda kişi Osmanlı topraklarına gelmiştir. Kimyacıların yoğun uğraşları sonucunda 1810'larda Fransa'da üç farklı kırmızı renk elde edilmiştir. En yüksek kalitede olanın rouge d'Andrinople, Türk kırmızısı olduğu iddia edilmiştir. Kopenhag'tan 1839'da Osmanlı'ya kırmızı boya yapımını öğrenmek için gönderilen kişi ülkesine döndüğünde aynı standartta boya üretememiş ve gerekçesini su ve iklimle dayandırmıştır (Robert Fox and Agustí Nieto-Galan (eds), 1999).

28 Eskiden Bursa'da boyacılar cümlesi bir sanat iken çeşitlilik artmış ve neyi kimi boyayacağı hususundaki karmaşadan yararlanıyor olacak ki bir keseci ipek kumaş da boyamaya başlamış, asıl boyacılar malum kesecinin bu işten el çektilmesini talep etmişlerdir. (BŞS, B 227: 69 - 27 CA 1202/5 Mart 1788).

29 Rum boyacı ustalarının özellikle Fransa'ya Türk kırmızısını öğretmek için gitmeleri hakkında bkz.: Jelinger C. Symons, *Arts and Artisans at Home and Abroad: with Sketches of the Progress of Foreign Manufactures*. Simpkin, Marshall, Teit. London, Edinburgh 1839.

31 Osmanlı Devleti, kökboya ihracatının % 90'ını İzmir'den gerçekleştirdiğinden, kökboyanın İzmir ihraç ürünleri arasındaki yeri aynı zamanda genel olarak Osmanlı'nın kökboya ihracatını yansıtır (Baykara, 1964: 224).

lında Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye ihracatında kökboya, %54,7'lik paya sahip hububattan sonra %7,8 ile ikinci sıradadır.³²

Aslında kökboyanın hammadde olarak ihraç talebi görmesi, sadece bu ürünle alakalı değildir. Bursa'da yoğunlukla dokuma sektörü ipek üzerinden gerçekleştirildiği için onunla doğrudan bağlantılı sektörler de zaman içinde aynı serencamı yaşamıştır. İpek kumaş ticaretinin revaçta olduğu dönemlerde Bursa, boyacılığı ile de ünlüdür ve İran'dan boyanmak üzere Bursa'ya ipek getirilip tekrar İran'a götürüldüğü, İstanbul'un fethinden sonra da padişah saraylarına mahsus keçelerin, donanmaya ait sancakların Bursa'da boyandığı arşiv vesikalarından öğrenilmektedir (Kepecioğlu, 2009: I/206). 18. yüzyıl gibi bir dönemde ise Bursa'da kozacılığın baskın ve ipeğin hammadde olarak ihraç ürünleri arasında yer bulduğu görülmektedir. 18-19. yüzyıllarda ihracatta çeşitli hammaddelerin ön planda olması Bursa'ya da özgü değildir, tüm Osmanlı topraklarına teşmil bir meseledir.

Kökçülük, Ermenilerin en yoğun oldukları, şehrin ekonomisinde baskın olduklarını iddia edebileceğimiz bir sektör değildir. Kuyumculuk, çilingircilik, kürkçülük gibi Ermenilerin daha çok yoğunlaştıkları meslekler vardır. Ancak Bursa'lı Ermenilerden kökçülük işiyle uğraşanların olması da şaşırtıcı değildir. Genelde gayrimüslimlerin özelde de Ermenilerin yoğunlaştıkları işler, genelde ticarete yönelik mesleklerdir. Yediıldız, Bursa gayrimüslim esnafına dair şer'iyeye sicillerinden verdiği örneklerle gayrimüslim esnafın ticareti, imalat sektörüne tercih ettiklerini örnekendirir. Örneğin, 17. yüzyılın ortasında müsadere edilen malları arasında 28 yük (4312 kg) ipeği bulunan Anton adlı Ermeni, Bursa Mîzân-ı Harîr Mukaatası'nın mültezimidir. 1802'de dışarıya 43 yük (6622 kg) ipek ih-

raç eden 16 tüccardan 12'sinin gayrimüslimdir ve 1815 tarihli bir ihtisap nizamnamesine göre 75 manifatura dükkânının 72'si ve 16 gezginci tüccarın 13'ü gayrimüslimlerden oluşması ve bezzazların %72'si gayrimüslimdir.³³ Kökboya da 18. yüzyılda ve 19. yüzyıl başlarında ticareti yapılan, ihracatı rağbet gören ve alıcısı hazır bir hammadde. Dolayısıyla kökçülük, Bursa'lı Ermeniler için cazip iktisadi faaliyetlerdendir.

Hirfet Vakfına Borçlu Olmak...

Hirfet vakfı, lonca çatısı altında örgütlü, aynı mesleği icra eden bir grup esnafın öncelikle loncalarının ihtiyaçlarını karşılama amaçlı kurdukları vakıftır (Koyuncu Kaya, 2014: 462). Etnaf loncalarının vakıf kurmalarında Osmanlı hukukunda herhangi bir sakınca ya da engel yoktur. Zira hükmi şahısların da gerçek şahıslar gibi vâkıf olabilmelerinde İslam hukuku açısından herhangi bir sakınca yoktur. Loncaların vakıf kurabilmesi için tüm üyelerinin rızası gereklidir. Hirfet vakfı, ilgili loncanın ancak ortak kararıyla teşkil edilir. Ancak kethüdanın da loncası adına vakıf kurması da mümkündür (Akgündüz, 1988: 121).

18. yüzyıl sonları kökboyacı ve kökçü hirfet vakıflarının yoğunlaştığı, kökçü esnafının daha görünür olduğu bir dönemdir. Görünür olmanın tek bir sebebi yoktur. Genelden özele doğru sebepleri sıralayacak olursak; üzerinde çalıştığımız vakıf muhasebe kayıtlarında en fazla veri 18. yüzyıla aittir. Devletin kayıt altına alma tecrübesi, devlet görevlilerinin kayıt tutma titizlikleri, 18. yüzyıldaki yoğunluğun gerekçelerinden olabilir. 18. yüzyıl Bursa'sında özellikle para vakıflarının sayıca fazlalığı ve aktifliği de sebeplerdendir. Osmanlı ekonomisinin nakdileşmesi ama nakit ihtiyacının da artması (Çizakça, 1995: 313-354), şehirlerin gayrimenkul vakıflara (Faroqi, 1995: 103) doyması da para

32 19. yüzyılda İzmir ticaretinin hacmi daraldığında kökboya ihraç malları arasında ilk sırayı almaya başlamıştır (Baykara, 1964: 224).

33 Sırasıyla: BŞS, B 130: 345, 29b- 10 Recep 1066; BŞS, B 99: 307, 13a, 23 Şevval 1222; BŞS, B 312: 552- 15 Muharrem 1243) nakleden Yediıldız (1992: 275).

vakıflarının yaygınlaşmasının gerekçeleri olarak zikredilir.

Hirfet vakıfları, hinfetin sicilde kayıtlı amacına binaen yine aynı lonca içinden bir kişinin -açıkça zikredilmese de kethüdasının- adına kaydedilmektedir, dolayısıyla kethüda herhangi bir gerçek kişi gibi loncası adına vakıf kurmaktadır (Örneğin:VGMA, 730: 89-54). 1760-1821 tarihleri arasında Ermeni kökboyacı/kökçü esnafı tarafından on hinfet vakfı kaydı tespit edilmiştir: 1760, 1768, 1772, 1774, 1779 (2 ayrı müteveli), 1792, 1813, 1821. Kayıtların birinde³⁴ Ermeni kelimesi açıkça zikredilirken yedisinde³⁵ Ermeni kelimesi kullanılmadan sadece nasârâ ifadesine yer verilmiştir. İncelediğimiz kayıtların ikisinde³⁶ ise hem Ermeni hem de nasârâ ifadeleri birlikte kullanılmıştır. Mütevellileri aynı olduğundan aynı vakıf olduğu kesindir ama ifade ederken kimi zaman bugün bizim zihnimizde daha din vurgusu ön planda olan “nasara” kimi zamanda daha etnik bir hatırlatma içeren “Ermeniyân” kullanılmıştır. Eci Bedros, Serkis ya da Agop’un farklı tarihlerde mütevellisi oldukları vakıflarda kesin nasârâ ya da Ermeni veyahut her ikisi de kullanılmıştır diye net bir eğilim mevcut değildir. Aynı vakfın devam ettiğini kesin olarak söylememizin mümkün olduğu farklı yıllara ait yedi muhasebe kaydında da belli bir standart yoktur. İlk muhasebe kaydını ölçüt alırsak, “evkâf-ı Ermeniyân-ı kökciyân” ibaresini vakfın asıl adı olarak kabul edebiliriz. Ermeni ya da nasârâ olma durumu hem vakfı kuran Ermeni kökçü esnafının hem de kayıt altına alan görevlinin gözünde aynıdır. Ancak şu konuda ihtiyatlı olmak da gerekir, her ne kadar mahkemeye müracaat edenlerin söyledikleri kayıt altına alınsa da kayıt yapanın ihmal ya da

kendi dünyasındaki yansımayı sicile aktarması da mümkündür. Bu bağlamda hem kendini tanıtanın hem de sicile kayıt düşenin toplum nezdindeki genel kabul gören ve bilinen “kimlik” ifadesini kullandığını söyleyebiliriz.

Vakıf, bir müteveli tarafından idare edilmektedir. Müteveli, loncaya, lonca da esnafa karşı sorumludur. Müteveli, vakfın hesaplarını yıllık olarak görür ve sene sonunda loncaya bir senelik hesabı bildirmek mecburiyetindedir. Lonca tarafından tetkik ve tasdik edilen hesaplar, talep ettikleri takdirde lonca ustaları tarafından da incelenebilir. Bir şikâyet vâki olursa durum, kâhyalar meclisinde görüşülür ancak hesapların doğruluğu tasdik edildiği sürece ve suç sabit olmadıkça mütevellinin azli ya da değiştirilmesi söz konusu olmaz (Ergin, 1922/1995: 703). 1760’dan 1779’a kadar müteveli Eci Bedros, 1779’da yine aynı amaç ve isimle kurulan fakat farklı kaydedilen vakfın mütevellileri Serkis, 1792’de Bedros, 1813’te İstefan ve 1821’de Agop’tur. Uzun bir süre Eci Bedros’un mütevellilik yapması, Ermeni kökciyan esnafının hinfet vakfının sağlam ve sağlıklı bir şekilde işlemlerini yürüttüğü ve işlevlerini yerine getirdiğinin işaretlerindendir.

Sicil kayıtlarında “berây-ı tekâlîf” (BŞS, 245: 17), “berây-ı ta’âmiye” (BŞS, B 245: 8), “berây-ı mühimmât” (BŞS, B 245: 42) şeklinde ayrı ayrı bazen de “berây-ı tekâlîf ve ta’âmiye” gibi birden fazla amaçla kurulduğu belirtilen hinfet vakıfları, esnaf teâvün sandıklarının dönemin şartlarına göre gelişmiş bir hâlidir. Hirfet vakıflarının sermayesi ve aracı paradır (Çiftçi, 2004a: 80) yani hinfet vakıfları bir tür para vakıflarıdır. Hirfet vakıfları, Osman Nuri Ergin’in esnafa %1 nema verildiğini belirttiği esnaf sandıkları gibi değil genelde %12,5 veya %10 murabaha oranı ile işletilmektedir (Koyuncu Kaya, 2014: 462-4). İncelediğimiz vakıfların hepsinin de amacı, Bursa’daki Ermeni kökciyan esnafının mühimmat giderlerine yöneliktir. Mühimmat ifadesinin ise

34 “evkâf-ı Ermeniyân-ı kökciyan berây-ı mühimmât-ı mezkure der Brusa” (BŞS, B 177: 71a, 1173/1760)

35 “evkâf-ı nasârâ-yı kökciyân berây-ı mühimmât-ı hinfet-i kökciyân der Brusa” (Örneğin: BŞS, B 199: 55b, 1181/1768).

36 “evkâf-ı nasârâ-yı kökciyan-ı Ermeniyân der Brusa” (BŞS, B 249: 29a, 1206/1792 ve B 126: 165-70b, 1228/ 1813).

sınırlarını çok da belirli değildir; esnafın bizatihi mesleğiyle ilgili her türlü ihtiyacı için gerekli finansı sağlayacağı göz önünde bulundurulursa mühimmatın içine hem tekâlif ödemesi hem de taamiye girebilir ve diğer iki amaçtan daha kapsamlı ve açık uçlu olduğu düşünülebilir.

Muhasebe kayıtlarına göre, elimizdeki Ermeni kökciyân hirfet vakfına ait ilk veriler, vakfın 1760 yılında 1000 kuruşluk sermaye ile kurulduğunu gösterir. Sekiz yıl sonra vakfa dair yeni bir muhasebe kaydı, sermaye artırımına işaret eder ve 1500 kuruşluk sermaye 1813 tarihindeki kayıt dâhil sağlam bir şekilde muhafaza edilmiştir, yani ödemeler de sıkıntı görünmemekte, vakıf mütevazı ölçekte yoluna devam etmektedir. 1821 tarihli kayıta ise 1810 kuruş gibi farklı bir rakam sermaye hanesindedir. Ancak sonrasını takip edecek veri olmadığı için akıbeti ile ilgili tahminde bulunmak güçtür. Ermeni kökciyân esnafının benimsediği murabaha oranı olan %12,5, döneminin para vakıflarının ortalama nema oranını yansıtmaktadır.³⁷

Ermeni kökciyân esnafının kurmuş oldukları hirfet vakfının borçlu profilleri, vakfın kime ne şekilde hizmet ettiğini gösterir. Sermayedeki devamlılık, loncanın ihtiyaçlarının karşılanmasından ziyade %12,5 kâr elde edecek şekilde ortak paranın işletilmesidir. Yıllık nema sicil kaydında tamamen masraflara ayrılmıştır, kâr ve kârın sermayeye aktarımı mevzu bahis değildir. Hem kökciyân esnafının çok esnek tutukları lonca ihtiyaçlarının değişime uğramış görünmesi açısından hem de sermayenin muhafaza edilebilmesi açısından söz konusu vakıf, durağan bir seyirde kısa vadeli çözüm üreten ve kaynak sağlayan bir mekanizmadır. Vakfın kuruluş amacı Bursa'daki Ermeni kökciyân loncasının çeşitli giderlerinin karşılanmasıdır. Ama bu kuruluş niyetidir ve süreç içinde

“ihtiyaç sahiplerine piyasa şartlarında düşük nemalı, devlet onaylı kredi sağlama” amacına dönüşmüştür. Böyle bir dönüşüm sadece konumuzun öznesi olan hirfet ya da para vakfı için geçerli değildir. Nakit ihtiyacının yoğun olduğu 18. yüzyıl gibi dönemlerde para vakıfları daha ziyade tüketime yönelik gündelik nakit ihtiyaçlarını karşılayan kurumlardan biri olmuştur. Örneğin, dönemin Bursa'sında sicillerde yaygın hâle geldiği tespit edilebilen bu tür vakıflar, esnafın dayanışma içinde kârı da keşfettiğinin ya da maruz kaldığı ekonomik sıkıntıya çözüm arayışının bir tezahürüdür.

Borç alanların kimliği, Ermeni kökciyân hirfet vakfının genel para vakıflarının yerine getirdiği işlevlerin dışında nasıl bir rol oynadığı ya da yükümlülük üstlendiğine cevap verecektir. 1760 yılında vakıftan toplam 14 kişi borç almıştır, hepsinin meslekleri belli değildir ama belli olanlar arasında 1 çeşmeci, 4 kökçü, 1 havlucu ve 1 basmacı vardır. Sekiz yıl sonra sermayesi 500 kuruş artan vakıftan daha fazla sayıda kökçü esnafı borç alma yoluna gitmiş; dokuma sektöründen bir iki esnaf, eşi doğramacı olan bir kadınla birlikte borçlu sayısı artmıştır. 1772 yılına gelindiğinde borç alan sayısında düşüş ama profilde çok çeşitlilik göze çarpar. Borç alınan miktarlar da farklılık arz eder. Vakıftan en fazla borcu alan 200 kuruşla Papaz Agop'tur. 1774, 1776 ve 1779'da da Papaz Agop, vakıftan yüksek meblağlarda borç almaya devam etmiştir. Çoğunluğu dokuma sektöründen, kökçü esnafından ya da mesleği belirsiz ama önceki yıllardan tanıdık kimseler 1774 yılında da borç almışlardır. Hesaplarda 12 kuruşluk bir açık vardır (BŞS, B 202: 8a, 1187/1774). 1776 yılı muhasebe kayıtları borç alan profili, yakın mesleklerin, iş icabı iş yapma olasılıkları olanların çoğunlukta olduğu bir listedir (BŞS, B 208: 30b, 1189/1776). 3-4 kişi az buçuk değişen miktarlarda borç almaya devam etmektedir. 1779 yılının muhasebesinde asıl dikkati çeken

³⁷ Ancak %10-12,5 nema oranları tüm hirfet vakıfları için geçerli değildir, 18. yüzyıl sonu Bursa hirfet vakıfları için tespit edilebilen en düşük murabaha oranı % 8,5, en yüksek ise %16,5'dir (Koyuncu Kaya, 2014: 462-464).

ise hesaplardaki 93 kuruşluk açıktır (BŞS, B 217: 41a, 1192/1779). 1779 yılına ait müteveli Serkis'in idaresindeki bir başka vakıftan (BŞS, B 218: 10b, 1192/1779) Bedreddin mahallesi sakinlerinden 3, veled-i Kurd mahallesinden 2, Hacı Baba 2, Temenna-i Sağır, Kaygan, Umur Beğ ve Çelebi Sultan mahallerinden de birer kişi istifade etmiştir. 1792 yılında Ermeni kökciyan hırfet vakfı, en yüksek krediyi (350 kuruş) Kilisa mahallesi sakinelerinden Abraham'ın kızına vermiştir (BŞS, B 249: 29a, 1206/1792). Bu tarihten itibaren borçlular listesinde "kökçü" tanımlaması yapılan hiç kimse yoktur. Ancak daha önce de vakıftan kredi alan bazı isimlerin önüne daha sonraki kayıtlarda "kökci" sıfatının konulmaması, meslek adlarını yazmanın kimi zaman ihmal edildiğinin ispatıdır. 1813 tarihi, vakıf açısından en yüksek kredinin verildiği bir tarihtir ve 500 kuruşluk krediyi alan da Hacı İskender mahallesinden Sekirne binti Bogos'tur. Sadece dört kişi vakıftan kredi almayı tercih etmiş ama önceki yıllara nispeten kişi başına düşen miktar daha yüksektir (BŞS, B 126: 165-70b, 1228/ 1813). Tütüncü, hamal gibi çeşitli meslek gruplarından az sayıda kimse 1821 tarihinde borçlular listesinde cüz'i miktarlardaki borçlarıyla kayıt altına alınmıştır (BŞS, B 305: 8a, 1236/1821).

Yaklaşık 61 yıl boyunca farklı zaman aralıklarıyla 18. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıl başlarına kadar takip edebildiğimiz Ermeni kökciyan hırfet vakfından kredi alanların en genel ortak özelliği gayrimüslim ve özellikle Ermeni olmalarıdır. Hiçbir Müslüman borçluya rastlamayışımızın sebebi, hukuken ya da dinen gayrimüslimlerin kurduğu vakıftan bir Müslüman istifadesinin sınırlandırılması değildir. Müslümanların kredi alma bağlamında istifade edebilecekleri çok sayıda vakıf mevcuttur ve büyük olasılıkla gayrimüslim para vakıflarına da ihtiyaç duymamaktadırlar. Başlangıçta kendi esnaf grubuna daha fazla hitap eden bir görünüme sahip olan vakıf,

zamanla önce büyük ölçüde dokuma sektörüyle ilintili meslek gruplarına hitap eder olmuş, ancak süreç içinde "esnaf" sınırını aşmış belli mahalle sakinlerine ve özellikle de kadınların istifade ettiği bir kaynağa dönüşmüştür. Vakıfla ilgili son kayıtlarda kadınlar hem sayıca hem de çektikleri kredi miktarı ile dikkat çekicidirler. Vakfın serencamı, esnaf dayanışmasından tanıdık çevre yardımlaşmasına doğru evrilmiştir.

61 yıl boyunca vakıftan borç alanların sayısı 125'tir ve bunların % 40'nın yaşadıkları mahalle bellidir. Mahallesi bilinenler arasında yaklaşık sayılarının fazlalığına göre borçlular sırasıyla Hacı Baba, Veled-i Kurd, Bedreddin, Hoca Mehmed, Kilisa, Çelebi Sultan, Umur Beğ ve Temenna-yi sağır mahallelerindenidir. Kaygan, Veled-i Harat, Karaağaç, Hacı İskender, Mesut-makramavi, Namazgâh, İshakşah, Cafer Hoca; Bazar-ı Mahi mahallelerinden de isimler Ermeni kökciyan hırfet vakfından kredi çekmişlerdir. Mahalleler, Bursa'da gayrimüslimlerin yaşadıkları yerler olup yakın ilişkiler, tanıdık bağları hem kredi veren hırfet vakfı nezdinde hem de krediyi alan kimse açısından güvenirlilik anlamına gelmiştir. Vakfın sürekliliğini kayıpsız devam ettirmesi, sadece karşılıklı güvene dayanmaz. Kredi alan kimsenin hem kefil göstermesi hem de rehin mal bırakması gerekir. Borcunu ödemediği için rehin malına el konulması durumu vaki midir sorusu ancak muhasebe kayıtları dışındaki dava kayıtlarından da takip edilerek cevaplanabilir. Ancak vakfın sermayesini muhafaza ettiği görüntüsü ödemelerin düzenli olduğu, ayrıca art arda aynı kimselere borç verilmeye devam edilmesi de borçlu portföyünün sorunlu olmadığı sonucuna bizi ulaştırabilir.

Borç alanların sadece yaklaşık % 6'sı kadındır; kadınlar kredi miktarı konusunda istikrarlı bir eğilim sergilemez; en düşük 60 en yüksek de 500 kuruş borçlanan kadınlar vardır. Erkeklerde en düşük 10 kuruş en yüksek ise 400 kuruştur. Kadınlar, erkeklere oranla daha yüksek

oranlarda kredi alma eğilimindedir, bu durum kredi çeken kadınları gündelik ihtiyaçların ötesinde sermaye olarak da hrfet vakıflarına daha genel anlamda para vakıflarına yöneldiği anlamına gelebilir. Çiftçi, Bursa vakıflarının sosyal ve ekonomik işlevlerine dair detaylı çalışmasında para vakıflarının 18. yüzyılda ortalama 53-103 kuruş arası kredi verdiğini belirtir (Çiftçi, 2004b: 231). Ermeni kökciyân esnafının ortalama kredi miktarı, Çiftçi'nin verilerine uygun düşmektedir.

Esnaf sandıklarının gelişmiş bir versiyonu olduğu düşünüldüğünde hrfet vakıflarının esnaftan ziyade küçük ölçekte nakit ihtiyacı olan kimselere daha çok hitap ettiği ve dolayısıyla sosyal fonksiyonunu daha geniş kitlelere yaydığı görülür. Ancak hrfet vakıflarının esnaf tarafından daha az tercih edilir olması, söz konusu vakıfların iktisadi rolleriyle ilgilidir. Zira hrfet vakıfları küçük ölçekli para vakıflarıdır ve esnafın kredi ihtiyacını karşılayabilecek finansal büyüklükte değildir ama lonca birlik ve dayanışmasını pekiştiren lonca ihtiyaçlarına yönelik amaçlarla esnaf açısından bir teşkilat güvencesi oluşturmakta esnaf yardımlaşma sandığı işlevini devam ettirmektedir. Hirfet vakıfları, esnafa sermaye sağlamada yetersiz kalırken, sosyal yardımlaşma ve birlikteliği sağlama anlamında güç unsuru olmuş ve esnaf dışında düşük gelirli geniş kitleler için acil nakit ihtiyacını karşılayan bir fonksiyon yüklenmiştir (Koyuncu Kaya, 2014: 462-4).

Sonuç Olarak...

Esnaf yapılanması şehre aittir. Şehir de farklılıkları barındırma, farklılıkların ortak noktalarda buluşmasına imkân sağlayacak ortamları oluşturma potansiyeline sahiptir. Ticaretle iştiğal, alış veriş faaliyetleri farklı kimselerin daha sıkı olmasını zorunlu hale getirir. Bir tüccarın, kendini izole ederek yaşam sürmesi, bir din adamıyla ya da herhangi bir meşguliyeti olmayan bir kimseyle kıyaslandığında imkânsızdır.

Daha fazla kimsenin yaşadığı, daha fazla kimsenin birbirine ihtiyacı olduğu mekânlar, kişilerin ait oldukları dinî, meslekî bir gruba bağlılıklarını güçlendirici etkenler olsa da bu grupların yaşam kurdukları büyük toplumun elindeki enstrümanları da ortak istifadeye sunar. Yani “din vurgusu”, “dindarlık” etiketiyle kolayca ve basitçe tanımlanabilecek ve tanımlanan bir kurum, bir ihtiyaç hâsıl olduğunda bu etiketten sıyrılıp farklı renkleri yansıtan ve geniş ölçekte istifadeye sunularak hedef ve amacında inkılâbı gerçekleştiren yapılar haline gelebilir. Bu bağlamda genel olarak vakıflar, özelde para vakıfları daha da özelde esnaf gibi belli gruplar eliyle vücuda getiren hrfet vakıfları ve bir adım ötesinde gayrimüslim esnafın kurduğu hrfet vakıfları daha bir anlamlı hale gelir.

Osmanlı toplumunda, devletin de tanıdığı şekliyle Ermeni, Rum ya da Yahudiler ayrı “cemaat”lere sahiptirler. Kendilerine özgü homojen bir yapıya sahip bu grupların sosyal dayanışma ya da işbirliğini, birbirlerini tanıdıkları hatta akrabalık bağlarının da bulunduğu ortamlarda gerçekleştirmeleri beklenir. “Cemaat” olgusunun doğasında bir bütünleşme, dayanışma ve birlikte hareket etme algısı ya da daha doğrusu beklentisi vardır. Cemaat, yapı olarak böyle bir zemini de hazırlar. Yani Bursa'da Ermeni nüfusun yoğun olduğu bir mahallede Ermeni tebaanın kendi sosyal ya da ekonomik ihtiyaçlarını ve sorunlarını komşuluk, dindaşlık çerçevesinde çözümlemeleri beklendik ve belki de kaçınılmaz bir durum olabilir. Peki neden örneğimizdeki Ermeni kökboyacı esnafı, “vakıf” kurmuştur? Esnafın kurduğu hrfet vakıfları bir çeşit para vakıflarıdır. Bunun bir adım ötesine geçerek belli bir mesleği icra eden Ermeni esnafın kurmasının kayda değer bir sebebi olmalıdır. Bu noktada söz konusu vakıflardan istifade edenlerin yani kredi kullananların kimlikleri önem kazanmaktadır.

Ermeni esnafın bir para vakfı kurması, kredi ver-

mesi Osmanlı Devleti için de Osmanlı toplumu için de olağan dışı değildir. Ancak Ermeni hırfet vakıflarından kredi alanların homojen yapısı da bir açıklamaya muhtaçtır. Kimlerin neden bu vakıfları kredi kaynağı olarak tercih ettikleri, kredi çekenlerin kim olduklarına bakılarak cevaplandırılabilir ya da tahmin edilebilir. Meselenin iki yönünü gözden kaçırmamak gerekir. Birisi çalışmamıza konu olan para vakıflarının Bursa'da 18. yüzyılda yoğun olarak faal oldukları, diğeri de kökboyacılığın, dokuma sektörüyle de bağlantılı olmasının yanında hammadde olarak satışının da yine söz konusu dönemde dikkat çekici olmasıdır. Genelde gayrimüslimlerin özelde gayrimüslim esnafın vakıf kurma eğilimi, merkezî otoritenin karşısında durduğu, karıştığı, bozmaya, yıkmaya çalıştığı bir eğilim değildir. Bilakis, bu eğilim hukukun gözetiminde, kayıt ve garanti altına alınan bir faaliyettir. Devlet, hâlihazırda ki piyasaların, pazarın gerekli kıldığı, tebaanın da çare olarak gördüğü çaba ve çıkış yolunu ve

çözümü onaylayıcı rol üstlenmektedir. Devletin meselesi, faaliyeti icra edenlerin inanç ya da etnik kökeni değildir; faaliyetin sağlıklı ve tebaasına hâlel getirmeyecek şekilde yürümesinin kendi gözetim ve denetiminde olmasını sağlama vazifesidir.

Çalışmamıza konu olan Osmanlı Bursa'sında kökboyacılık mesleğini icra eden Ermeni esnafının kurduğu hırfet vakıflarının amaçları, vakıf kurma eğiliminin dayanağı hayrî olmaktan ziyade iktisadî kaygılardan kaynaklanan sosyal dayanışma ve işbirliği ihtiyacına işaret eder. Yakınlık, ortak değerler ve gruba aidiyet mefhumları, Ermeni esnafının kurduğu vakıflardan borç almayı tercih sebeplerindendir. “Evkâf-ı nasârâ-yı kökciyan-ı Ermeniyân berây-ı mühim-mât-ı hırfet-i kökciyan der Brusa” gibi küçük bir örnek dahi vakıf eyleminin toplum yararı ve iktisadî ihtiyaç boyutunun zaman zaman dinî boyutundan daha belirgin karşımıza çıkabileceğinin göstergesidir.

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları

1.1. Bursa Şer'iyye Sicilleri (BŞS): B 155; B 148; B 221; B 227; B 177: 71a; B 199: 55b; B 201: 85a; B 202: 8a; B 208: 30b; B 217: 41a; B 218: 10b; B 249: 29a; B 126: 165-70b; B 305: 8a; B 227; B 196; B 245: 8, 42.

1.2. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA): Defter (d.) 730: 89-54.

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

Açıkel, Ali (2014). "Tokat Kazası Vakıf Muhasebe Defterleri (1880-1920)". *Osmanlı Öncesi ve Dönemi Tarihi Araştırmaları II*, (Editörler: İlhan Şahin, Hikari Egawa, Emine Erdoğan Özünü vd.), İstanbul: İstanbul Esnaf Odaları Birliği Yayını. s. 773-786.

Adıyeke, Nuri (2015). "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Resmo (Girit) Manastır Vakıfları". *Belleten*, cilt LXXIX, sayı 285: s. 559- 587.

Akgündüz, Ahmet (1988). *İslam Hukuku ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Alkan, Mustafa (2009). "Azınlık Vakıfları (Tarihi Arka Plan, Hukukî Yapısı ve İç Analizi)". *Gazi Akademik Bakış*, cilt 2, sayı 4, yaz: s. 93-111.

Barkan, Ö. Lütfi - Enver Meriçli (1988). *Hüda-vendigâr Livası Tahrir Defteri, 1*. Ankara.

Başol, Samettin (2014). "Bursa Sicilleri Arasındaki Vakıf Muhasebe Defterlerine Genel Bir Bakış". *Vakıf ve İktisat Sempozyum (Bildirileri)*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları. s. 151-164.

Baykara, Tuncer (1964). "Kökboya". *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, cilt 8, sayı 14, ayrı basım: s. 221-223.

Berki, Ali Himmet (1946). *Vakıflar, I*. İstanbul.

Cahen, Claude (1963). "Dhimma". *Encyclopedie of Islam*. E.J. Brill, Leiden, cilt II: s. 227-231.

Canatar, Mehmet (1998). "Osmanlılarda Bitkisel Boya Sanayi ve Boyahaneler Üzerine". *Osmanlı Araştırmaları*, cilt XVIII: s. 89-104.

Çınar, Hüseyin (2013). "Hüsrev Paşa Vakfı'nın Ayntab'daki Vakıf Boyahaneleri". *Vakıflar Dergisi*, sayı 40: s.33-53.

Çınar, Hüseyin- M. Koyuncu Kaya (2015). *Vakıflar Kaynakçası*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü yay.

Çiftçi, Cafer (2004a). "18. Yüzyılda Bursa'da Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt 23, sayı: 36: 79-102.

Çiftçi, Cafer (2004b). *Bursa'da Vakıfların Sosyal ve Ekonomik İşlevleri*. Bursa: Gaye Kitabevi.

Çizakça, Murat (1995). "Cash Waqfs of Bursa, 1555-1823". *JESHO*, cilt XXXVIII: s. 313-354.

Eken, Galip (2000). "Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarihinin Kaynaklarından Vakıf Muhasebe Defterleri". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, cilt 4: s. 75-82.

Emecen, Feridun (1989). *XVI. Asırda Manisa Kazası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu yay.

Ercan, Yavuz (2001). *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler; Kurtuluştan Tazminat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Ankara: Turhan Kitabevi.

Ergenç, Özer (2006). *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ergin, Osman Nuri (1922). *Mecelle-i Umur-ı Belediye*. İstanbul. (O. N. Ergin (1995). *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı yay.)

Eryılmaz, Bilal (1996). *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*. İstanbul: Risale Basın yay.

Evliya Çelebi *Seyahatnamesi* (1993). Haz. M. Çevik, II. cilt, İstanbul: Üçdal Neşriyat.

- Faroghi, Suraiya (1995). "Ottoman Guilds in the late Eighteenth Century: the Bursa Case". *Making A Living in Ottoman Lands 1480-1820*, İstanbul: Isis Press. s.92-112.
- Faroghi, Suraiya (1980). *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650*. Cambridge.
- Fayda, Mustafa (2013). "Zimmî", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. cilt 44: s. 429-434.
- Fotic, Alexander (1994). "The Official Explanations for the Confiscated Sale of Monasteries (Churches) and Their estates at the Time of Selim II". *Turcica*, Tome XXVI: s.33-54
- Fotic, Alexander (2005). "Concealed Donation or a Sale: The Acquisition of Christian Monastic Property in Ottoman Empire (XV th-XVII th C.)". *XIV. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bil-diriler*, II. Cilt I. Kısım, Ankara. s. 721-727.
- Fox Robert- Agusti Nieto-Galan (eds) (1999). *Natural Dyestuffs and Industrial Culture in Europe. 1750-1850*, Canton, Mass.
- Genç, Mustafa (2014). "Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kökboya ve Cehri ile İlgili Bazı Kayıtlar". *SDÜ Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, Mayıs Haziran, sayı 13: s.174-212.
- Güllü, R. Erhan (2015). *Ermeni Sorunu ve İstanbul Patrikhanesi (1878-1923)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu yay.
- Günaydın N. - R. Kaplanoğlu (2000). *Seyyahların Gözüyle Bursa*. Bursa.
- Güneri, Hasan (1973). "Azınlık Vakıflarının İncelenmesi". *Vakıflar Dergisi*, cilt 10: s. 79-108.
- Gümüş, Nebi (2009). "Osmanlı'da Birlikte Yaşama tecrübesi: Ermeniler Örneği". *Milel ve Nihal*, cilt 6, sayı 2: s. 165-198.
- Hızlı, Mefail (2003). "Bursa Mahkeme Sicilleri Rehberi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 12, sayı 1: s. 369-376.
- İnalcık, Halil (1992). "Bursa". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 6, Diyanet Vakfı, Ankara. s. 445-449.
- Kâğıtçı, Mehmet Ali (1948). "Boya". *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*. haz. İsmet Alkan, Aslan Tufan Yazman, cilt 3. İstanbul. s.87-92.
- Kaplanoğlu, Raif (2000). *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*. Avrasya Etnografya Vakfı yay., İstanbul
- Karataş, Ali İhsan (2006). "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti". *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 15, sayı 1: s.267-284.
- Karataş, Ali İhsan (2009). *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı: Bursa Örneği*. Gökkubbe yay, İstanbul.
- Karataş, Ali İhsan (2005). "Fethinden XIX. Yüzyılın Sonlarına Kadar Bursa'da Ermeniler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 14, sayı 12: s.81-106.
- Kenanoğlu, M. Seyfi (2005). "İslam-Osmanlı Hukukunda Zimmîler". *TALİD*, cilt 3, sayı 5: s. 553-574.
- Kepecioğlu, Kamil (2009). *Bursa Kütüğü*. Bursa Kütüğü, cilt I ve II, Bursa.
- Kermeli Ünal, Eugenia (1997). "Ebû's Su'ûd's Definitions of Church Vakfs: Theory and Practice in Ottoman Law", *Islamic Law: Theory and Practice*, Robert Glave (ed.), Londra. s.141-156.
- Kermeli Ünal, Eugenia "Vakfs Made out of Shares in Ships: Huccets from the Saint John the Theologian Monastery in Patmos". *The Kapudan Pasha and His Domain*. E. Zachariadou (ed.), Univ. Crete Publications, 2002.
- Kermeli Ünal, Eugenia (2010). "Ebû's-Su'ûd'a Göre Kilise Vakıfları Osmanlı Hukukundaki Teori ve Pratiği". (çev. Özgen Özcan). *Vakıflar Dergisi*, sayı 34: s. 165-176.
- Kılıç, Davut (2006). *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*. Ankara.

- Koç, Ümit (2006). *XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Sanayi*. Ankara.
- Konan, Belkis (2015). "Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt 64, sayı 1: s. 171-193.
- Koyuncu, Miyase (2008). *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Esnafı, İstanbul ve Bursa Örnekleri*. yayınlanmamış doktora tezi, Ankara.
- Koyuncu Kaya, Miyase (2009). "18. Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa'da Esnafın Mali Durumuna Örnekler". *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 13, Sayı: 40, s.261-276.
- Koyuncu Kaya, Miyase (2014). "Hirfet Vakfı", *Ahilik Ansiklopedisi*, cilt I. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı, Ankara. s.462-464.
- Küçük, Abdurrahman (2009). *Ermeni Kilisesi ve Türkler*. Berikan yayınevi, Ankara.
- Küçük, Cevdet (1999). "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi". *Osmanlı*, Cilt IV. Yeni Türkiye yay, Ankara. s. 208-216.
- Kütükoğlu, Mübahat (haz.) (1983). *Osmanlılar'da Narh Müessesesi ve 1640 tarihli Narh Defteri*. Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Laiou, Sophia (2012), "Diverging Realities of a Christian Vakıf, Sixteenth to Eighteenth Centuries". *Turkish Historical Review*, volume 3: s.1-18.
- Lowry, Heath (2004). *Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923*. çev. Serdar Alper, Eren yay., İstanbul.
- Ortaylı, İlber (2002). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi". *Türkler*, X. cilt, Yeni Türkiye yay., Ankara. s.216-220.
- Özel, Ahmet (1991). *İslam Hukukunda Ülke Kavramı: Darulislam, Darulharb*. İklim yay., İstanbul.
- Özel, Ahmet (1996). "Gayrimüslim". *İslam Ansiklopedisi*, cilt XIII., Diyanet Vakfı yay., İstanbul. s.418-427.
- Öztürk, Nazif (1995). *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*. Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara.
- Öztürk, Nazif (2003). *Azınlık Vakıfları*. Afşar Matbaacılık, Ankara.
- Reyna, Yuda - E. Morena Zonans (2003). *Cemaat Vakıfları*. Gözlem Gazetecilik, İstanbul.
- Riello, Giergio (2010). "The Making of a Global Commodity: Indian Cottons and European trade", 1450-1850". *World History Studies and World History Education*. The Proceedings of the First Congress of the Asian Association of World Historians, https://www2.warwick.ac.uk/fac/arts/history/people/staff_index/griello/riello_giorgio.pdf, 18.05.2016.
- Simeon (1999). *Tarihte Ermeniler*. Çiviyazıları yay., İstanbul.
- Simeon (1964). *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi, 1608-1619*. Hrand d. Andreasyan (haz.), İstanbul.
- Sungurbey, İsmet (2001). *Eski Vakıfların Yeni Sorunları*. Maltepe Üniversitesi, İstanbul.
- Symons, Jelinger C. (1839). *Arts and Artisans at Home and Abroad: with Sketches of the Progress of Foreign Manufactures*. Simpkin, Marshall, Teit. London, Edinburgh.
- Yediyıldız, M. Asım (1992). "XIX. Yüzyılda Bursa İpek Sanayi ve Ticaretinde Gayrimüslimlerin Yeri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, Sayı: 4, cilt 4: s. 273-280.
- 166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530), Ahmet Özkılınç (haz.), Ankara 1995.

3. Elektronik Kaynaklar

- <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/istanbul-ermenipatrikhanesinin-kurulusu-ve-statusu/>, 20.05.2016.
- http://www.karagoz.net/karagoz_hacivat_kokboya.htm#.Vxi3bfmLQdU, 15.05.2016